

З. Р. Кісіль*

ПСИХОЛОГІЧНА НАДІЙНІСТЬ ПРОФЕСІОНАЛА ЯК ФАКТОР ПРОТИДІЇ ДЕФОРМАЦІЇ

Процеси державотворення молодого незалежної України є найважливішими в усіх сферах життєдіяльності її суспільства. У державі формуються основи громадянського суспільства і сучасного демократичного державного устрою на принципах розподілу влади¹.

Незважаючи на те, що в країні вже створені значні нормативно-правові засади щодо здійснення адміністративної реформи, організації державної служби, законодавчого визначення положень про місцеві державні адміністрації і органи місцевого самоврядування, процеси адміністративно-кадрових реформацій у регіонах відбуваються вкрай повільно. Необхідність управлінських перемін в Україні викликана існуючими диспропорціями залишків минулих тоталітарних і сучасних демократичних управлінських систем, неузгодженістю їх з новим соціально-політичним курсом національного державотворення та неконструктивністю щодо переходу на шлях ринкової економіки.

Проблеми формування професіоналів і професіоналізму людини не можуть розглядатися поза конкретним соціально-економічним контекстом. Введення нових інформаційних технологій, автоматизація, комп'ютеризація діяльності й життя людини спричинили зміну традиційних уявлень про професійну діяльність загалом, особистість професіонала, зокрема. Наукові пошуки сьогодення мають враховувати зміни особливостей буття, діяльності й ролі людини в умовах нової, технічно й інформаційно насиченої реальності. Людина має не тільки адаптуватися до нової реальності, але й бути ефективною у своїй професійній діяльності, ініціатором активності, суб'єктом життя і праці.

Під поняттям професіоналізм розуміється особлива властивість людей систематично, ефективно та надійно виконувати діяльність у найрізноманітніших умовах. У понятті “професіоналізм” відбивається такий ступінь оволодіння людиною психологічною структурою професійної діяльності, який відповідає існуючим у суспільстві стандартам і об'єктивним вимогам останньої.

В останнє десятиліття проблема професіоналізму стала предметом пильного розгляду психологічної науки з огляду на формувальну роль діяльності в розвитку психіки людини, а також на те, що поняття “професіоналізм” може бути розкриті тільки в рамках продуктивної діяльності.

Накопичені сучасною теорією і практикою психологічної науки теоретичні й емпіричні матеріали можуть служити відправною точкою для розробки інтегрального підходу до професіоналізму як психологічного феномену. В інженерній психології це роботи Г. Нікіфорова, в яких розглядається проблема самоконтролю та надійності професійної діяльності; В. Бодрова — присвячені проблемі формування особистості професіонала²; Ю. Стрелкова, предметом дослідницької уваги якого постають проблеми операціонально-значеннєвої структури професійного

© Кісіль З. Р., 2007

* доцент кафедри адміністративного права та адміністративної діяльності Львівського державного університету внутрішніх справ, кандидат історичних наук, доцент

¹ Конституція України від 28.06.1996 р. // ВВР. — 1996. — № 30. — С. 141.

² Бодров В. А. Психологическое исследование проблемы профессионализации личности // Психологические исследования проблемы формирования личности профессионала / Под ред. В. А. Бодрова — М.: Ин-тут психологии АН СРСР, 1991. — С. 12.

досвіду, помилок у діяльності досвідченого фахівця³ і т. і. У психології діяльності отримали своє висвітлення проблеми професійного самовизначення (Є. Климов), системогенезу професійної діяльності (В. Шадріков), особистісного адаптаційного потенціалу (А. Маклаков), професійної адаптації і професійного довголіття, ризику в трудовій діяльності, стилю професійної діяльності (В. Толочек) й ін.

При всій розмаїтості підходів дослідники пов'язують професіоналізм людини з реалізацією нею внутрішніх і зовнішніх потенцій у процесі діяльності. Для успішного освоєння і виконання професійної діяльності, особливо в несприятливих (екстремальних, неординарних, нетипових і т. і.) умовах, людина змушена вдаватися до використання внутрішніх ресурсів. Зазначені ресурси використовуються людиною як для одержання корисного результату, так і для компенсації несприятливих впливів середовища.

Нааявні до теперішнього часу теоретичні розробки та накопичені емпіричні дані з різних видів професійної діяльності дають можливість говорити про істотне просування на шляху до пізнання сутності професіоналізму як психологічного феномена. Але завдання розкриття механізмів формування й розвитку професіоналізму суб'єкта діяльності, вплив на становлення людини як професіонала, її психологічної надійності ще вимагають свого вирішення

Основні аспекти пропонованого інтегративного підходу до професійної діяльності та професіоналізму суб'єкта діяльності можна, на наш погляд, звести до наступних положень.

Методологічним принципом має постати сполучення антропоцентричної, природничо-наукової, техніко-технологічної парадигм з урахуванням культурно-історичного підходу, що дозволить поєднувати гуманітарні цінності з якісно-кількісними моделями й алгоритмічними технологіями. Відповідно до цих парадигм професіонал розглядається як суб'єкт діяльності, що здійснює свідому, цілеспрямовану діяльність. При цьому всі компоненти діяльності оцінюються в людському відношенні, оцінки ґрунтуються на вимірах, гіпотези статистично доводяться, а правила формулюються до чітких приписань, що дозволяють проектувати діяльність і готувати професіоналів.

Теоретичну основу пропонованого підходу має становити сукупність психологічних концепцій, що продемонстрували свою дієвість під час вивчення окремих аспектів професіоналізму та професійної діяльності, серед яких виділяємо:

- 1) концепція діяльності як цілеспрямованої відкритої системи й людини як суб'єкта діяльності, що реалізує та розвиває свій потенціал у процесі діяльності;
- 2) концепція інформаційних і концептуальних моделей;
- 3) трансформаційна теорія навчання;
- 4) концепції впливу екстремальних умов;
- 5) концепція забезпечення професійної надійності людини;
- 6) концепції вимог до властивостей людини-професіонала, професійного відбору, тренажерної підготовки й спеціальної реабілітації людей після напруженої та небезпечної професійної роботи;
- 7) концепція збереження здоров'я і професійного довголіття;
- 8) концепція проектування діяльності тощо⁴.

Аналіз літератури, присвяченої різностороннім аспектам надійності професійної діяльності людини, засвідчує, що проблеми професійного потенціалу особистості, психологічної надійності професійної діяльності розкриваються через

³ Татенко В. А. Психологические стратегии и технологии актуализации субъективного потенциала человека // Психология на перетині тисячоліть: Збірник наукових праць учасників П'ятих Костюківських читань: В 3 т. — К.: Гнозис, 1998. — Т. III — С. 310.

⁴ Там само. — С. 312.

вивчення соціально-психологічного аспекту (особистісного потенціалу). Причому, соціально-психологічні особливості потенціалу особистості як багаторівневого та багатокомпонентного утворення конкретизуються у понятті особистісного потенціалу.

Поняття “професійно-особистісний потенціал” орієнтовано на розгляд людини як цілісного суб’єкта професійної діяльності. Цілісність у цьому випадку означає: здатність до самоперетворення і саморозвитку, що характеризує дієву позицію суб’єкта діяльності, спрямовану на творче самовираження; повноту представленості особистісних властивостей і якостей фахівця, що забезпечують у системній сукупності його здатність виступати в ролі суб’єкта професійної діяльності; єдність структурних елементів особистісного потенціалу фахівця залежить не стільки від якого-небудь одного елемента, скільки від способу їхньої інтеграції. Зазначений процес протікає аналогічно розвитку будь-якої інтегральної здатності особистості, тобто на основі єдності загальних (індивідуально-типологічних, інтелектуальних), спеціальних (кваліфікаційних, професіональних) особистісних властивостей.

Взаємозв’язок поняття потенціалу з категорією розвитку обумовлює його системну природу. Системний аналіз, в такому випадку, має здійснюватися у трьох площинах дослідження: предметній (компонентно-структурній), що припускає вивчення, з однієї сторони, складу компонентів, а, з іншої, — зв’язків між компонентами системи; функціонування (зовнішнього й внутрішнього); історичний (дослідження генезису системи та прогнозу її розвитку).

Компонентно-структурний аналіз дозволяє розглянути особистісний потенціал фахівця в якості дворівневої біосоціальної системи, що складається у процесі перетворення в онтогенезі наявних природних особливостей особистості у професійні здатності. Під час аналізу професійно-особистісного потенціалу в історичній (генетично-прогностичній) площині, на нашу думку, буде доречно, скористатися функціонально-генетичним підходом до вивчення здатностей (Є. Ільїн, В. Шадріков), виходячи з того, що професійні здатності в структурі особистісного потенціалу фахівця розвиваються на основі природних особливостей. При цьому соціально-професійні особливості середовища можуть як сприяти розкриттю професійних здатностей, формуванню пов’язаних з ними професійно важливих якостей, спрямованості, психологічної надійності, так і діяти прямо протилежно.

Характерні особливості системи в цілому виступають системоутворюючою основою, що поєднує складові елементи як відносно однорідні, і передбачають наявність більш широкої системи, в яку входить запропонована конкретна система. Для особистісного потенціалу більш широкою системою є, по-перше, професійна діяльність і, по-друге, фахівець як носій потенціалу. Системоутворюючою ознакою є професійна спрямованість та психологічна надійність, що визначає напрямок, глибину й успішність становлення та розвитку особистісного потенціалу.

Генезис і структурний аналіз особистісного потенціалу професіонала дають підстави для розуміння механізму його функціонування. Так, зовнішнє функціонування забезпечується входженням особистості у професійну діяльність, між іншим, потенціал характеризує не тільки особистість, але й особливості соціального середовища, у якому здійснюється професійна діяльність. Таким чином, зовнішнє функціонування професійно-особистісного потенціалу фахівця визначається взаємодією соціального середовища, професійної діяльності з особистістю фахівця, її формування в умовах конкретного підприємства й т. і.

Внутрішнє функціонування елементів, що утворюють потенціал, забезпечує процес безперервного професійно обумовленого розвитку особистості, її переходу від однієї стадії професіоналізації до іншої. На думку А. Запорожцевої, в рамках окремої стадії розвитку відбувається нагромадження якісно нових елементів, які утворюють, у свою чергу, потенційний резерв розвитку. Відзначимо, що потенційна

сфера, яка накопилася в межах однієї стадії на базі узагальнення і перетворення структур попереднього рівня відкриває можливість розвитку особистості фахівця в різних напрямках, і створює, між іншим, детермінанти реалізації лише деяких із цих напрямків.

Маємо звернути увагу і на той факт, що цілісне розкриття феномену психологічної надійності професіоналу стає неможливим без урахування негативних факторів, які впливають на особистість професіонала, зокрема, на його здоров'я. Незаперечним є той факт, що постійна нервова напруга, стомлення відзначаються як найнегативніші фактори професійної діяльності з огляду їх впливу на здоров'я. Разом з тим до суб'єкта професійної діяльності висуваються певні вимоги щодо надійності виконання останньої. Серед джерел психологічної ненадійності називаються ті, що пов'язані з порушеннями в саморегуляції психічних станів, з недостатньою виразністю певних рис особистості. Надійність професійної діяльності передбачає безпомилкове виконання людиною покладених на неї професійних обов'язків (функцій) протягом певного часу та за певних умов діяльності. Досягнення безпомилкового та своєчасного виконання дій і діяльності в цілому є результатом нормального, здорового функціонування різних підсистем організму та психіки людини. Професіонал, який володіє необхідними професійно важливими якостями та необхідною кваліфікацією, може виявитися професійно ненадійним, в першу чергу, психологічно.

На психологічну надійність професійної діяльності людини після необхідної підготовки та первинної адаптації, зазвичай, впливають найрізноманітніші фактори. До числа найвагоміших можна віднести мотивацію до здійснюваної діяльності, пережиті у процесі діяльності негативні функціональні стани (перевтома, монотонія, стрес тощо), психологічний клімат у колективі й т. і. Основу ж надійності особистості професіонала становлять певні риси характеру до яких належать: самоконтроль, відповідальність, почуття боргу, дисциплінованість, адекватна самооцінка, вольові якості й самовладання⁵.

І, навпаки, серед можливих причин ненадійних дій суб'єкта професійної діяльності, найрозповсюдженою є динаміка розкриття працездатності, характеристика її основних фаз (адаптації, стійкої працездатності та її падіння).

Для фази адаптації характерні певні витрати часу на досягнення безпомилковості, точності й швидкості виконуваних дій, тобто перехід у фазу стійкої працездатності.

Настання третьої фази супроводжується падінням працездатності, обумовленим розвитком стомлення. Цей психічний стан є одним з найпоширеніших у практиці професійної діяльності. Стійке перебування в ньому являє серйозну загрозу соматичному і психічному здоров'ю. Характерні ознаки його прояву полягають у наступному.

Загальне зниження працездатності усвідомлюється людиною як неможливість продовжувати свою діяльність належним чином. Виникаючий, під впливом стомлення, розлад уваги знаходить вираження в звуженні її обсягу, погіршенні перемикання і розподілу. Утруднення в сенсорній області зводяться до збільшення абсолютних і диференціальних порогів чутливості. У моторній сфері стомлення викликає порушення ритму, точності та координації рухів. Збільшується час простої сенсомоторної реакції та реакції вибору. Знижуються показники короточасної пам'яті, темп мислення, точність і швидкість утворення логічних взаємозв'язків. У цілому відзначається погіршення якості розумової роботи. Знижується ефективність самоконтролю і, відповідно, зростає число помилкових

⁵ Бодров В. А. Указ. работа. — С. 3-26.

дій. У стані стомлення погіршуються характеристики вольових якостей особистості, а саме — рішучості, наполегливості, витримки. Зрозуміло, що вимір стомлення являє собою завдання виняткової практичної важливості.

У той же час, очевидно, що для цілісного вивчення феномену психологічної надійності професіонала тільки механізму погодженості зовнішніх і внутрішніх детермінант недостатньо. Провідним чинником постає взаємодія регуляторних систем, відповідальних за саморегуляцію поведінки, діяльності і психічного стану.

Розглядаючи роль саморегуляції в розвитку психологічної надійності особистості професіонала, можна сказати, що саморегуляція є системоутворюючим фактором цілісності суб'єкта професійної діяльності, тобто суб'єкт діяльності не розподіляє напрямом зусиль на регуляцію або діяльність, або власний стан. Високий рівень взаємодії регуляторних систем професійної діяльності та психофізіологічного стану забезпечує сприятливі функціональні стани, які, в свою чергу, сприяють успішному протистоянню дії несприятливих факторів професійного середовища й розвиток особистості професіонала.

Ще одним фактором психологічної надійності професіонала є глибина і зміст переживань ситуацій, труднощів і свого ставлення до них. Особливе значення для людини в її протидії труднощам і стресогенним впливам професійного середовища має ієрархія потреб, які людина може задовольнити у своїй роботі і які переживає найбільше, а також ієрархія цінностей, якими вона скеровується. Саме ці фактори визначають спрямованість саморегуляції на виконання діяльності за рахунок погіршення стану або на оптимізацію свого стану ціною зниження ефективності та надійності діяльності. В екстремальних (незвичайних, нетипових, нештатних тощо) ситуаціях, на певному рівні розвитку особистісних і професійних якостей, ефективність і надійність діяльності починають більшою мірою визначатися вищими потребами, іншою базовою системою цінностей. Так, огляд літератури засвідчує, що найпоширенішими видами ставлення людини до професійної діяльності є оцінні, значеннєві й ціннісні. Оцінне ставлення виконує функції виокремлення ціннісних властивостей об'єктів, вираження суб'єктивного ставлення людини до дійсності, регуляції поведінки і діяльності (Н. Батурін). Психологічні дослідження стійких позитивних і негативних ставлень людини до професії здійснювалися у зв'язку з особливим сприйняттям своєї роботи; із продуктивністю, надійністю й успішністю діяльності; зі специфікою її психічної регуляції; з розвитком професійно важливих якостей, особистості в цілому; з ідентифікацією людини із професією. Разом із тим дослідницька стратегія редукції до полярних оцінок безлічі емпіричних конкретних ставлень суб'єктів до своєї професії висвітила той факт, що однакове за знаком оцінне ставлення може базуватися на різних за змістом, що задовольняють у діяльності, потребах.

Ще однією складовою психологічної надійності особистості — професіонала, за даними опрацьованих джерел, є “Я”-концепція, в заломленні до предмету нашого розгляду — професійна “Я”-концепція. Професійна “Я”-концепція розглядається дослідниками як система уявлень людини про себе як про суб'єкт професійної діяльності. У ній людина узагальнює уявлення про себе в різноманітних, реальних зв'язках і стосунках, що реалізуються нею протягом її професійного шляху. Уявлення про себе як про суб'єкт професійної діяльності відбивають конкретні риси людини, співвіднесені нею з характеристиками професійної діяльності, статусно-посадовими позиціями. Взаємодія зазначених компонентів у цілісній “Я”-концепції визначаються реальними стосунками людини, конкретними життєвими обставинами, місцем професії в житті людини і місцем самої людини в професії. З цієї позиції, виокремлюються дві лінії подальшого дослідження феномену психологічної надійності професіонала, одна з яких притаманна початковій стадії формування професійної “Я”-концепції, тобто на початковому етапі освоєння

професійної діяльності, передбачається перехід особистості на наступний етап професіоналізації.

Інший вектор становлення психологічної надійності особистості — професіонала полягає в небажанні суб'єкта діяльності, що вже має певний успішний досвід, змінювати ні себе, ні свою діяльність. Таке ставлення викликає низький рівень емоційної стабільності, підвищену чутливість до негативних впливів, накопичення негативних переживань, болісно реагує на ситуації, що зачіпають його самоповагу.

Критерієм сформованої професійної “Я”-концепції постає, в нашому випадку, соціально-психологічне самопочуття особистості професіонала.

Під соціально-психологічним самопочуттям розуміється емоційно-оцінне ставлення особистості до здійснюваної діяльності та власного становища, іншими словами соціально-психологічне самопочуття — це інтегральна характеристика, що відбиває рівень психологічної комфортності, ступінь врівноваженості, збалансованості і гармонійності внутрішнього стану професіонала. Вивчення зазначеного вище критерію стає можливим, переважно, за допомогою непрямих індикаторів, таких, як оцінка суб'єктом задоволеності своєю професійною діяльністю (у цілому в різних її аспектах), рівень оптимістичності в оцінках перспектив, самооцінки настрою та психологічного стану.

Підбиваючи підсумки огляду напрямків дослідження психологічної надійності професіонала, маємо констатувати, що попри достатньої кількості наукових праць, які присвячені вивченню окремих її складових, питання основ формування в теоретико-експериментальному відношенні, залишається відкритим і складає окрему перспективну лінію дослідження.

Стаття рекомендована до друку кафедрою адміністративного права та адміністративного процесу Львівського державного університету внутрішніх справ (протокол № 7 від 11 квітня 2007 року)

